

Środowiskowe uwarunkowania zaburzeń w zachowaniu w kontekście zakłóceń układu ekologicznego

Environmental conditions of behavioural disorders in the context of disruptions in the ecological system

Streszczenie:

Zdrowie psychiczne każdego człowieka oraz to, kim się stanie w przyszłości w głównej mierze uwarunkowane jest czynnikami środowiskowymi. Podstawowe ekosystemy oddziałujące na jednostkę oraz mające największy wpływ na rozwój wszelkich nieprawidłowości psychicznych to środowisko szkolne, rodzinne oraz rówieśnicze. Wszelkie negatywne zmiany w tychże ekosystemach w konsekwencji prowadzą do rozwoju zaburzeń w zachowaniu, które warunkują rozwój cech patologicznych jednostki. Tekst przedstawia główne spojrzenie na problematykę zaburzeń w zachowaniu (na czynniki je warunkujące w kontekście zaburzonych ekosystemów, ich rodzaje, cechy osób niedostosowanych społecznie oraz skutki osobowościowe wadliwego przystosowania).

Abstract:

The mental health of every human being, and who they will become in the future, depends mainly on environmental factors. The basic ecological systems influencing an individual and having the greatest impact on the development of all mental abnormalities are school, family and peers. All negative changes in these ecological systems lead in consequence to the development of behavioural disorders which constitute conditions for the development of pathological traits in an individual. The text presents a general overview of issues concerning behavioural disorders (factors behind their development in the context of disrupted ecological systems, their types, characteristics of socially maladjusted persons, and personality-related consequences of maladjustment).

Słowa kluczowe: środowisko, zdrowie, zaburzenie, zaburzenie w zachowaniu, ekologia, szkoła, rodzina

Keywords: environment, health, disorder, behavior disorder, human ecology theory, school, family

Wstęp

Środowisko naturalne człowieka w sposób permanentny warunkuje jego rozwój oraz to, kim jest lub będzie w przyszłości. Ważnym aspektem jest dążenie do homeostazy, czyli równowagi pomiędzy każdym aspektem życia człowieka z otaczającym go środowiskiem. W sytuacji, kiedy mamy do czynienia z zaburzoną równowagą pomiędzy otoczeniem a człowiekiem, wtedy możemy mówić o czynnikach ryzyka wpływających niekorzystnie na pewne aspekty życia, które warunkują rozwój zachowań nieakceptowanych społecznie, co w konsekwencji swojego istnienia doprowadza do rozwoju zaburzeń w zachowaniu. Owe zaburzenia w sposób bezpośredni oddziałują na jakość życia jednostki oraz regulują kontakty z najbliższym otoczeniem. Niekorzystne oddziaływanie środo-

wiska szkolnego oraz rodzinnego, które to stanowią w początkowych latach jednostki podstawę jego rozwoju społecznego, w sposób permanentny przyczyniają się do rozwoju cech patologicznych dziecka. Czynniki społeczne już w pierwszych latach życia jednostki dostarczają doświadczeń, które decydują o podstawowych cechach osobowości człowieka, a zatem mogą także warunkować nieprawidłowości w jego rozwoju. Negatywne zmiany w środowisku powodują pogorszenie zarówno kondycji zdrowotnej, jak i psychicznej człowieka. Współczesna wiedza o zaburzeniach w zachowaniu znajduje oryginalne rozwinięcie dzięki wykorzystaniu dorobku naukowego z zakresu między innymi ekologii. Z perspektywy omawianego tematu najcenniejszy będzie punkt widzenia ekologii społecznej, który kładzie nacisk na badania nad zachowaniem w interakcji jednostka-środowisko, jak

również dorobek nauk pedagogicznych oraz psychologii ekologicznej (z ang. ecological psychology), która w specyficzny sposób ujmuje związki człowieka ze środowiskiem, jak również psychologii klinicznej, wychowawczej, psychiatrii oraz resocjalizacji. Wszystkie zgodnie podkreślają fakt, iż badanie człowieka w jego naturalnym otoczeniu powinno dotyczyć całościowego ujmowania środowiska, jak i samego człowieka. W literaturze w ujęciu mikrospołecznym zasadniczo wymienia się trzy rodzaje środowisk wychowawczych mających wpływ na rozwój psychiczny dziecka. Są to środowisko rodzinne, szkolne oraz rówieśnicze.

Zrozumienie związków człowieka ze środowiskiem możliwe jest poprzez analizę treści zdarzeń zachodzących w jego otoczeniu. Konkretnie właściwości danego miejsca oraz szczegółowa charakterystyka ludzi przebywających w danym miejscu, a także dokładny opis ujawnianych w danym miejscu zachowań pozwalają zrozumieć relacje między środowiskiem naturalnym [1]. Do czynników społeczno-środowiskowych mających wpływ na rozwój zaburzeń w zachowaniu zaliczamy: przemiany gospodarcze (przede wszystkim bieda, która wiąże się z podwyższonym poziomem stresu, konfliktami wewnątrzrodzinnymi, złym samopoczuciem członków rodziny, depresyjnością, przenoszeniem złości, agresji na dzieci, brak dostępu do służby zdrowia, kultury, dysfunkcjonalność środowiska rodzinnego), zamożność (dzieci z takich rodzin narażone są na nudę i brak wystarczającej opieki), ograniczoną liczbę osób biorących czynny udział w procesie wychowania (w obecnej dobie rozwoju technologii coraz częściej spotykamy się z sytuacją, kiedy kontakty z rodzicami są zminimalizowane, natomiast główną rolę odgrywa komputer oraz wszelkie media, poprzez co dziecko staje się apatyczne, wycofane, nadpobudliwe, z brakiem umiejętności nawiązywania kontaktów interpersonalnych w realnym życiu) oraz środowisko szkolne (rozpatrując środowisko szkolne należy wskazać, iż może on być terenem powstawania zaburzeń u dziecka, podtrzymywania już istniejących lub podtrzymywania już istniejących przy jednoczesnym wspieraniu rozwoju nowych zaburzeń).

Perspektywa ekologiczna wykorzystuje bezsporne osiągnięcia dotychczasowych badań inspirowanych przez różne teorie psychologiczne i socjologiczne (teoria psychodynamiczna, behawiorystyczna), ale czerpiąc z dorobku wielu dyscyplin naukowych (zarówno przyrodniczych, jak i społecznych), stworzyła oryginalną i nośną koncepcję z wielkimi szansami dla problematyki zapobiegania zaburzeniom w zachowaniu i różnym przejawom patologii społecznej. Teorie ekologiczne sprowadzają genezę zaburzenia do interakcji między jednostką i jej otoczeniem. Żadne zachowanie nie jest „dziedzicznie zaburzone”, a stanowi rezultat wadliwych powiązań jednostki z jej zewnętrznym kontekstem, w którym żyje. Wynika z tego, że

likwidowanie zaburzeń może dokonywać się poprzez zmianę jednostki, jej kontekstu lub obydwu elementów równocześnie [2].

Ekologia posługuje się podstawowym pojęciem, jakim jest „ekosystem” (z ang. ecosystem), który określić możemy, jako relatywnie ograniczoną jednostkę ekologiczną [3]. W obrębie podstawowego ekosystemu, jakim jest szkoła, należy wymienić wszystkie elementy fizyczne biorące udział w procesie kształcenia, jednostki czasowe, z którymi kontaktują się uczniowie i nauczyciele. Klasa szkolna jako ekosystem ma aspekty dynamiczne (serie aktywności), które są wzajemnie powiązane. Ekosystem klasowy funkcjonuje w obrębie szerokiego ekosystemu, czyli szkoły, a ta w obrębie środowiska lokalnego. Dzieci nie tylko istnieją wewnątrz ekosystemu, lecz są częścią ekosystemu. Te same zasady można odnieść do innego ekosystemu, którego częścią jest dziecko, czyli rodziny, która stanowi podsystem ogólniejszej struktury (społeczność sąsiedzka, wspólnota lokalna). Te dwa podstawowe dla dziecka ekosystemy wzajemnie są powiązane, podlegają prawom ogólniejszych ekosystemów i w rezultacie dziecko znajduje się pod działaniem nie tylko skomplikowanych elementów fizycznych, które w końcu są policzone, ale przede wszystkim osób znaczących, których interakcje są tylko wyobrażone, ale nigdy do końca niemożliwe do ilościowej oceny. Założenia ekologii ukierunkowują również badania nad kształtowaniem się postaw w środowisku rodzinnym. Korzyści wynikające z założeń ekologii uwidaczniają się w tym, że badania takie obejmują cały kontekst wpływów rodzinnych (a więc oddziaływanie bazy materialnej, a przede wszystkim powiązań interpersonalnych). Niestety badania takie należą do rzadkości, gdyż oprócz rzeczywistych utrudnień, wymagają – ze strony rodziców – przełamania tradycyjnych niechęci do udostępnienia tzw. rodzinnej tajemnicy [2]. Na gruncie teorii ekologicznej, dziecko zaburzone emocjonalnie i jego problemy w zachowaniu traktowane są jako czynniki zakłócające ekosystem szkoły czy też środowiska rodzinnego, czyli siły naruszające bieżący strumień aktywności w szkole (grupie) oraz interakcje, jakie się ukształtowały między nauczycielami a uczniami, czy też rodzicami a dziećmi. Niekiedy dziecko określane jako zaburzone nie jest przyczyną, ale raczej symptomem zaburzenia ekologicznego. Zaburzenie takie może być rezultatem kilku rodzajów okoliczności:

a) warunków wewnątrz klasy szkolnej. Klasa może przesadnie promować negatywne zachowania ucznia oparte na rywalizacji, niewłaściwych wymaganiach, autokratycznym i karzącym stylu wychowania, rozluźnionej organizacji lub zbyt sztywnym porządku, nadmiarze lub niedostatku stymulacji. Dla niektórych dzieci warunki te są niemożliwe do zniesienia i dzieci te najpierw doznają zaburzeń emocjonalnych, a później zaburzenia te uwidaczniają się w zachowaniu;

b) sprzecznych wpływów środowiskowych. Chodzi tu o konflikty między szkołą a domem i innymi środowiskami (w zakresie światopoglądu, nauki, dyscypliny, zainteresowań itp...);

c) niemożności osiągnięcia równowagi między zdolnościami, postawami, wartościami i percepcją dziecka a wymaganiami środowiska. Zetknięcie się dziecka z nadmiernymi i nietrafionymi wymaganiami wyzwała reakcję wrogości, agresji lub wycofania. Reakcje te traktowane są przez otoczenie jako symptomy zaburzenia.

Tak, więc teoria ekologiczna stanowi nie tylko logiczne, zwarte i specyficzne spojrzenie na problematykę zaburzeń, ale zawiera twórczy potencjał eksplanacyjny w zakresie tej problematyki. Na obecnym etapie rozwoju ekologia wyznacza kierunek przedsięwzięć praktycznych zwiększających efektywność profilaktyki i terapii jednostek z zaburzeniami w zachowaniu [2].

Wśród rozległych egzogennych przyczyn niedostosowania społecznego, wskazuje się często na desocjalizujące elementy środowiska szkolnego. Od wielu lat w literaturze rodzimej oraz obcej zwraca się uwagę na m.in. socjopatologię edukacji, dysfunkcjonalność szkoły czy też jej patogenną rolę. Niedomagania szkół w zakresie zapobiegania i przeciwdziałania niedostosowaniu społecznemu wpływają głównie z wadliwości systemu kształcenia i wychowania. Racjonalnie funkcjonujący system kształcenia winien występować w integralnej i harmonijnej łączności z systemem wychowania [4]. W. Okoń do najważniejszych składników systemu kształcenia zalicza: nauczycieli (ich kompetencje, metody pracy i zaangażowanie), uczniów (ich potrzeby, motywacje i metody pracy), treści kształcenia (ich dobór, układ oraz sposoby sprawdzania wyników), środowisko kształcenia (środki kształcenia i jego społeczno-materialne warunki), [5].

Z kolei Z. Kwieciński ujawniając socjopatologię edukacji polskiej, stwierdził, że szkoła przeżywa kryzys 3 podstawowych funkcji, tzn. rekonstruktywnej, adaptacyjnej i emancypacyjnej. Kryzys funkcji rekonstruktywnej polega na braku zorganizowanego odtwarzania uniwersalnej kultury narodowej oraz przekazywania jej wychowankom. Rekonstrukcja ta odbywa się w sposób niepełny i selektywny. Zaburzona funkcja adaptacyjna szkoły objawia się niezadowolającym wprowadzeniem uczniów w role społeczne i zawodowe. Środowisko społeczno-wychowawcze szkoły jest tworzone przez instytucjonalny układ reglamentujący życie dwupokoleniowej społeczności: nauczycieli i uczniów. Instytucjonalny układ, gdzie człowiek staje się funkcjonariuszem spełniającym przypisaną mu rolę wywołuje sztuczność i teatralność w szkole, jako środowisku wychowawczym. Ta sytuacja doprowadza do rozbieżności między założoną funkcją szkoły a jej funkcją realizowaną [6]. Przyglądając się bliżej osobie nauczyciela, można za E. Milewską wyodrębnić zespoły zachowań

nauczycieli, które wywołują u uczniów napięcia emocjonalne oraz dezorganizację zachowania. Szczególnie wadliwy zespół reakcji nauczycieli wobec uczniów polega na wyrażaniu przekonania o niskich możliwościach intelektualnych uczniów. Znacznie częściej nauczyciele koncentrują się na niedociągnięciach ucznia niż na jego stronach pozytywnych. Następstwem tego typu postępowania nauczycieli jest przeżywanie przez uczniów lęku, gniewu, poniżenia, unikanie kontaktu z nauczycielem, reakcje agresywne. Taka sytuacja prowadzi do wagarowania, a w skrajnych przypadkach do porzucenia szkoły, co w konsekwencji sprzyja podatności uczniów na desocjalizację [7].

Na podstawie badań klinicznych i testowych ukazano dynamikę patologizującego wpływu środowiska szkolnego na ucznia w następujących aspektach:

I. Wymagania stawiane przez szkołę – w zdecydowanej większości przypadków wiązały się z nasileniem trudności dydaktycznych i były wysuwane na pierwsze miejsce wśród problemów o znaczącej sile zakłócającej stan równowagi psychicznej.

II. Negatywne kontakty interpersonalne z nauczycielami – wpływały głównie z emocjonalnego odrzucenia ucznia, wyraźnych przypadków niesprawiedliwości i psychicznego okrucieństwa ze strony nauczyciela.

III. Lęk przed szkołą, który obejmuje lęk przed niepowodzeniem szkolnym, przed ekspozycją społeczną np. odpowiadanie na stopień przed klasą przy tablicy, lęk przed nauczycielem w wyniku antycypowanego, trudnego do zniesienia zachowania się nauczyciela, lęk przed rywalizacją uczniowską.

IV. Nieprzydatność wiedzy szkolnej, która wiąże się z ogólnie niechętnym stosunkiem do nauczyciela przekazującego wiedzę oderwaną od rzeczywistości i codziennych potrzeb czy zainteresowań ucznia.

V. Zagrożenia psychologiczne uczniów w szkole mogą bezpośrednio lub pośrednio wpłynąć na powstanie lub rozwój zaburzeń zachowania [8].

Podobne stanowisko wyraża G. Sędek pisząc, że poczucie zagrożenia psychologicznego uczniów, spowodowane negatywnymi ocenami oraz krytyką ze strony nauczyciela, prowadzi do obniżenia poczucia własnej wartości w sferze intelektualnej i do poszukiwania innych form wzmocnienia samooceny. Poczucie zagrożenia na lekcji wpływa także na podwyższenie bezradności poznawczej ucznia, obniżenie poziomu osiągnięć szkolnych i poszukiwanie wsparcia w środowisku patologicznym [9].

W ostatnich dwóch dziesięcioleciach, pod wpływem dominujących nurtów teoretycznych w naukach społecznych, nastąpiło znaczące rozszerzenie obszaru badań nad zachowaniami dewiacyjnymi młodzieży. Szczególnie

widoczny jest wpływ interakcjonizmu symbolicznego, który wyraża się w próbach poszukiwania pierwotnych i wspierających czynników społecznych kreujących zaburzenia w zachowaniu lub modyfikujących ich proces rozwojowy od wczesnego dzieciństwa, poprzez okres preadolescencyjny do pełnego wejścia młodzieży w życie społeczne. W warstwie merytorycznej oznacza to, że współcześni badacze, nie negując znaczenia czynników organicznych, a nawet podkreślając stabilność zaburzonych zachowań, jakie one wywołują (np... agresji), w coraz większym stopniu ukierunkowują badania na określenie znaczenia statusu społecznego dziecka w bezpośrednim kontekście społecznym (w rodzinie, a zwłaszcza w grupie rówieśniczej), [10].

Na kształtowanie się zdrowej osobowości dziecka podstawowy wpływ mają rodzice oraz najbliższe środowisko. Psychospołeczny wpływ środowiska rodzinnego jest o tyle ważny, gdyż wywiera wpływ na całą osobowość podmiotu tegoż oddziaływania. Identycznie jak w rodzinach pozytywnie funkcjonujących, tak i w rodzinach patologicznych ten wpływ wychowawczy pozostawia swój ślad w kształtowaniu się równowagi uczuciowej i dojrzałości płciowej, obrazu samego siebie, w zaspakajaniu potrzeb jak również w rozwoju poznawczym dziecka. Wpływ środowiska rodzinnego na rozwój i kształtowanie osobowości dziecka przebiega dwoma torami: jako świadoma praca wychowawcza oraz jako oddziaływanie nie zamierzone. Powyższa praca wychowawcza oraz oddziaływanie wychowawcze wyrażają się w reprezentowanych postawach, które wywierają głęboki wpływ na osobowość dziecka dlatego, iż emocjonalny stosunek rodziców do dziecka wyraża się niemal w każdym słowie skierowanym do niego, w każdej czynności związanej z jego pielęgnacją i opieką, stanowi także komponent każdego zabiegu wychowawczego. Należy pamiętać, iż rodzina, jako grupa społeczna funkcjonuje na bazie jasno określonych norm i wartości. Jeżeli mamy do czynienia z grupą, która nie spełnia powyższego kryterium oraz brak w niej wzajemnych oddziaływań wtedy możemy mówić o rodzinie dysfunkcyjnej.

Rodzina jako podstawowa komórka społeczna ma do spełnienia określone funkcje oraz zadania. Nieprawidłowości w tych sferach wynikające z różnych przyczyn dają swój wyraz w zachowaniu dziecka, które to najczęściej nie uznaje aprobaty środowiska społecznego. Do najczęściej wymienianych mechanizmów oddziaływujących na niedostosowanie społeczne można zaliczyć: niewłaściwą atmosferę życia rodzinnego (uzależnienia w rodzinie, rozwód, zły stosunek do dzieci), brak opieki (praca zawodowa rodziców, choroby, sieroctwo naturalne pełne i niepełne, sieroctwo społeczne), złe metody wychowawcze (wynikają głównie z złej postawy rodziców. Wymienić tu można matki agresywne, nadmiernie skrupulatną i lękową, dla której dziecko jest źródłem kompensacji własnych niepowodzeń,

jak również typy ojców: nieobecny, rygorystyczny, groźny), przebywanie dziecka w rodzinie przestępczej o niskim poziomie moralnym, brak środków materialnych (rodzina całkowicie lub częściowo pozbawiona środków materialnych), [11].

Niewłaściwe formy zachowania prezentowane w rodzinie mogą przyczynić się do takiego zachowania dziecka, które może przejawiać się postawą egocentryczną, brakiem poczucia realności, biernością i brakiem inicjatywy, postawą zależności, infantyлизmem oraz zachowaniami niekonsekwentnymi. W środowisku rodzinnym bardzo ważna jest dobra atmosfera wśród członków rodziny, ale aby mogło takie zjawisko zaistnieć rodzina powinna zapewniać każdemu członkowi potrzebę bezpieczeństwa, bliskości, miłości oraz uznania. Wadliwy styl wychowania prezentujący się w sferze stosunków emocjonalnych pomiędzy członkami rodziny, w sferze wymagań (rodzic dziecko), w stopniu kontroli oraz w systemie kar i nagród w rezultacie doprowadza do takiego stanu rzeczy, w którym dziecko staje się jednostką zagrożoną wyobcowaniem społecznym.

Do głównych cech rodziny dysfunkcyjnej zaliczyć można: zaprzecza swoim problemom (w ten sposób nigdy nie dochodzi do ich rozwiązania. W takich rodzinach zaprzecza się także pięciu potencjałom człowieka: uczuciom, spostrzeżeniom, myślom, dążeniom i wyobrażeniom); brak w nich intymności; są zakorzenione we wstydzie; mają utrwalone, sztywne role; ich członkowie mają zaplątane granice pomiędzy sobą; członkowie rodziny nie mogą zaspokoić swoich indywidualnych potrzeb (są one odkładane, co prowadzi do złości oraz depresji); system komunikacji polega na otwartym konflikcie); indywidualne różnice są poświęcane dla potrzeb rodziny; zasady są sztywne i nie zmieniają się; jawne tajemnice są częścią kłamstw; zaprzeczanie konfliktom i frustracji oraz członkowie odrzucają granice własnej osoby [12]. Należy zaznaczyć, iż każda rodzina patologiczna jest rodziną dysfunkcyjną, natomiast nie każda rodzina dysfunkcyjna jest rodziną patologiczną.

Szczególne problemy opiekuńcze i wychowawcze stwarza jednak niski na ogół poziom kultury życia codziennego oraz słaba więź między członkami współczesnej rodziny, w której oboje rodzice pracują zawodowo i poświęcają dzieciom zbyt mało czasu. Jednakże bezpośrednim źródłem nieprzystosowania bywa przede wszystkim rodzina skłócona lub rozbita. Niezgodne współżycie rodziców, niesnaski i awantury lub też sytuacja, gdy dziecko staje się przedmiotem sporu lub walki między współmałżonkami wywołują z reguły zaburzenia emocjonalne i inne trudności w zachowaniu dzieci. Atmosfera w domu jest wówczas stale nerwowa i napięta, a dziecko oczekuje nieuniknionej „katastrofy”, co napawa je lękiem, utrudnia skupienie uwagi przy odrabianiu lekcji i wpływa ujemnie na jego

ogólne samopoczucie oraz sprawność intelektualną. Oczywiście, sposób zareagowania przez dziecko na niekorzystną sytuację w rodzinie, a w szczególności na rozbitcie rodziny, zależy od wielu czynników: od wieku dziecka i stopnia zrozumienia przez nie całokształtu sytuacji, od jego dojrzałości uczuciowej i społecznej, od tego, czy jest przywiązane równie silnie do obojga rodziców, czy też wyróżnia matkę lub ojca, jak również od indywidualnych właściwości jego układu nerwowego. Niewątpliwie jednak skłócenie lub rozbitcie rodziny powoduje u każdego dziecka w mniejszym lub większym stopniu zachwianie jego równowagi psychicznej, podważając jedną z podstawowych potrzeb: potrzebę bezpieczeństwa [13].

Stopień zagrożenia niedostosowaniem społecznym uzależniony jest od takich czynników jak: aspiracje rodziców, poziom motywacji do nauki, jak też zależy to od klimatu społecznego szkoły oraz czynników nerwicujących na jej terenie. Do tych czynników należą: nadmierne wymagania, negatywne kontakty interpersonalne uczeń – nauczyciel, rozmaite formy strachu przed szkołą a czasami lęku, nieprawidłowe warunki życia szkolnego (przeludnienie klas, złe warunki lokalowe itp...), złe cechy nauczyciela, wychowawcy [11]. Nie wyklucza się również przypadków, w których nieprzystosowanie powstaje nagle, wskutek zdarzenia oddziałującego urazowo na psychikę dziecka. Śmierć kogoś bliskiego w rodzinie, narodziny brata lub siostry, a nawet drastyczna scena między rodzicami mogą naruszyć równowagę uczuciową dziecka i stać się przyczyną zaburzeń w jego zachowaniu [13].

Środowiskiem mającym duży udział w kształtowaniu zachowania jest również grupa rówieśnicza, która podobnie jak rodzina ma charakter wychowawczy, z którą dana jednostka się identyfikuje. Proces socjalizacji w grupie może przebiegać pozytywnie lub negatywnie w zależności od tego, jakie dana grupa przyjęła cele oraz zasady swojego postępowania. Grupa kształtuje osobowość młodego człowieka. Zarówno w środowisku rodzinnym jak i szkolnym dziecko może znaleźć się w sytuacji trudnej, tzn. w sytuacji, w której została naruszona równowaga pomiędzy stawianym zadaniem a możliwościami dziecka. Brak odpowiednich warunków realizacji zadania często wywołuje napięcie, które z kolei może prowadzić do nerwicy. To, czy dziecko ulegnie dezorganizacji i w jakim stopniu ona nastąpi zależy od progu tolerancji na stres. Sytuacje trudne najczęściej dotyczą zagrożenia zdrowia lub pozycji społecznej, deprywacji potrzeb, sytuacji konfliktowych oraz sytuacji, kiedy wykonywanie danego zadania balansuje na granicy swoich możliwości fizycznych oraz psychicznych. Najczęściej spotykanym następstwem działania czynnika patogenego jest zaburzenie mowy w postaci jąkania się. W przypadku, gdy wytwarza to kolejną sytuację trudną, np. kpinę ze strony rówieśników, powoduje to dalsze występowanie zaburzenia niejednokrotnie z jego pogłębieniem. Gdy czynnik patogeny np. uraz psychiczny

wywołuje objawy zaburzeń, które z kolei wywołują sytuację trudną, warunkującą pojawienie się nowych symptomów zaburzeń obok już istniejących, wtedy możemy mówić o kumulowaniu się symptomów. Taki mechanizm powoduje nie tylko pogłębienie się istniejącego zaburzenia, ale również pogłębienie jego zasięgu.

Istnieją jednak dzieci, u których z różnych przyczyn trudności w przystosowaniu są bardziej trwałe i głębokie niż u większości ich rówieśników. Stopień nasilenia tych trudności, częstość ich występowania, jak również czasami uporczywe utrzymywanie się objawów zaburzenia mimo podjęcia przez samo dziecko lub jego otoczenie wysiłków w celu ich przewyciężenia wszystko to świadczy, że mechanizmy samoregulujące zachowania nie działają u tych dzieci w sposób prawidłowy. Dzieciom tym psychologia kliniczna musi poświęcić specjalnie dużo uwagi, a często niezbędna jest w tych przypadkach pomoc psychiatry [13]. Mieczysław Radochoński wskazuje również, iż patologia społeczna prowadzi do rozwoju u mieszkańców podejrzliwości i braku zaufania do lokalnego środowiska oraz niechęcia do wspólnych działań. W wymiarze indywidualnym sprzyja obniżeniu morale oraz poczuciu bezsensu wobec podejmowanych jakichkolwiek pozytywnych form aktywności. W takich środowiskach jednostka czuje się anonimowa, co jeszcze bardziej sprzyja rozpowszechnieniu się przestępczości [14].

Pojęcie zaburzenia w zachowaniu przez wielu badaczy utożsamiane jest z pojęciem niedostosowania społecznego. Najogólniej o zaburzeniu w zachowaniu mówić możemy, kiedy jednostka charakteryzuje się permanentnym nieprzestrzeganiem reguł społecznych, co w rezultacie prowadzi do wyobcowania oraz ciągłego popadania w konflikt z prawem. Tak więc jednostka niezdolna do pełnienia ról społecznych zgodnie z aprobowanymi wzorcami zachowania, nieumiejąca lub niechęcą ich przestrzegać nazywana jest jednostką niedostosowaną społecznie. Reasumując można stwierdzić, iż uwarunkowania środowiskowe stanowią różnego rodzaju podatność na określony typ zaburzenia, a to czy zaburzenie wystąpi, jakie będzie miało objawy, przebieg zależy od doświadczeń jednostki i wpływów społecznych. Do najczęstszych rodzajów (typologii) niedostosowania społecznego zalicza się:

1. Według D.H. Stotta – zachowania wrogie; zahamowanie; aspołeczność oraz zachowanie niekonsekwentne [4].
2. Wedle T.M. Achenbacha – zachowania internalizacyjne (internalizing); zachowania eksternalizacyjne (externalizing), [2].
3. Zdaniem J. Konopnickiego wyróżnić można: niedostosowanie społeczne manifestowane w postaci zahamowania jednostki w środowisku; niedostosowanie społeczne manifestowane postacią demonstracyjno-bojową jednostki w środowisku; niedostosowanie manifestowane skrajną aspołecznością [15].

4. T.S. Szasz wyróżnia: zachowania przestępcze, zachowania neurotyczne oraz zachowania psychopatyczne [16].

5. Wedle Cz. Czapówa – wykolejenie przestępcze oraz wykolejenie obyczajowe [17].

6. M. Radochoński wyróżnia zaburzenia opozycyjno-buntownicze oraz zaburzenia kontroli zachowania [18].

Według klasyfikacji DSM-IV zaburzenia w zachowaniu określane są jako powtarzający się i trwałe wzorce zachowania, zgodnie z którym naruszane są podstawowe prawa innych osób oraz obowiązujące normy i zasady współżycia społecznego. Zaburzenia te spełniają co najmniej trzy z wymienionych niżej kryteriów, występujących w okresie 12 miesięcy, przy czym przynajmniej jedno z nich obecne jest w ciągu ostatnich 6 miesięcy. Owe kryteria to:

1) agresja wobec ludzi i zwierząt: częste znęcanie się nad innymi, szantażowanie ich lub grożenie im, częste rozpoczynanie bójek, używanie broni i przedmiotów, które mogą spowodować poważne uszkodzenia ciała, wykazywanie fizycznego okrucieństwa wobec ludzi, wykazywanie fizycznego okrucieństwa wobec zwierząt, stosowanie przemocy podczas kradzieży, zmuszanie kogoś do aktywności seksualnej;

2) niszczenie cudzej własności: podpalenia z zamiarem spowodowania poważnych strat, umyślne niszczenie cudzego mienia (w inny sposób niż podpalenie);

3) oszustwo i kradzież: włamywanie się do cudzego domu lub samochodu, częste posługiwanie się kłamstwem w celu zdobycia dóbr materialnych, czyjeś życzliwości lub uniknięcia zobowiązań, kradzież przedmiotów o znacznej wartości bez konfrontowania ofiar kradzieży (np. w sklepie bez włamywania się);

4) poważne naruszenie przepisów: częste przebywanie poza domem nocą wbrew zakazowi rodziców (początek przed 13 rokiem życia), ucieczka z domu rodzinnego na krótszy okres co najmniej dwukrotnie lub na jeden raz na czas dłuższy, częste wagarowanie (początek przed 13 rokiem życia).

Wyżej wymienione zaburzenia zachowania wywołują istotne zakłócenia w społecznym, szkolnym czy zawodowym funkcjonowaniu jednostki [18].

Należy podkreślić, iż o zaburzeniu w zachowaniu możemy mówić wówczas, gdy objawy łamiące porządek społeczny utrzymują się przez co najmniej 6 miesięcy. Zaburzenia osobowości będące następstwem wadliwego funkcjonowania społecznego stanowią zróżnicowaną grupę charakteryzującą się brakiem uczciwości wyższej. Jak stwierdza Ackermann objawy zaburzeń u dzieci nie są tak stałe i konsekwentne jak u dorosłych. U dzieci manifestacje patologiczne ulegają zmianie wraz z wiekiem, są ponadto zależne od środowiska, w którym dziecko jest wychowywane i od całej jego sytuacji życiowej. Zespół objawów dominujący w obrazie klinicznym w danym okresie rozwojowym może

być zastąpiony przez inny zespół w dalszym stadium rozwoju. Im młodsze jest dziecko, tym trudniej rozróżnić jego reakcje normalne na sytuacje stresowe od reakcji patologicznych. Tak więc stopień trafności diagnozy w psychiatrii dziecięcej jest z reguły niższy niż w psychiatrii u dorosłych [19].

Warto również z uwagi na omawianą tematykę zaburzeń w zachowaniu wynikającą z wadliwego przystosowania jednostki przedstawić klasyfikację dychotomiczną zaburzeń w zachowaniu T.M. Achenbacha, który jako twórca arkusza obserwacyjnego dla nauczycieli, rodziców i młodzieży wyróżnia dwa typy zachowań świadczących o niedostosowaniu społecznym. Wyróżnia on zatem zachowania skierowane na zewnątrz, czyli eksternalizacyjne oraz do wewnątrz – zwane internalizacyjnymi.

Jak pisze B. Urban termin „zachowania eksternalizacyjne” może być zamiennie używany z terminem „zachowania słabo kontrolowane” (externalizing – undercontrolled). Podstawowymi składnikami tych zachowań są przejawy agresji, przeciwstawianie się i opór wobec otoczenia, impulsywność, destruktywność i antyspołeczne cechy osobowości. Głównym czynnikiem (antecedensem) powyższych składników, tj. źródłem jest słaba kontrola, co w odróżnieniu od zachowań internalizacyjnych oznacza „rzutowanie na zewnątrz” przeżywanymi problemami. Jest to sposób rozwiązania problemu, co daje podstawę do twierdzenia, że w przypadku zachowań internalizacyjnych większe szkody i cierpienia przeżywa jednostka będąca podmiotem tych przeżyć – problemów, a w przypadku zachowań eksternalizacyjnych, w większym stopniu negatywne konsekwencje dotyczą otoczenia społecznego niż samej jednostki – podmiotu i sprawcy tych zachowań. Podstawowym składnikiem tych zachowań jest agresja, jest najbardziej stabilną cechą osobowościową (bardziej nawet niż inteligencja). „Rzutowanie na zewnątrz” jest rozwiązaniem problemu jednostki, przynosi jej korzyści i uznanie, jest łatwym sposobem, dostępnym dla wszystkich. Zachowania eksternalizacyjne najczęściej występują w przypadku dzieci z rodzin spatologizowanych, gdzie normy moralne zastępowane są normami przestępczymi i podkulturowymi [4].

Niektórzy badacze uważają, iż składowe części zachowań eksternalizacyjnych niekoniecznie współwystępują z całkowitą regularnością, lecz mogą występować niezależnie, co daje podstawę do traktowania ich jako subtypy. Dotyczy to głównie takich dymensji jak deficyty uwagi i hiperaktywność.

Według T.M. Achenbacha do omawianego typu zachowania zaliczamy te dzieci, które uzyskują liczbę punktów w skali VII (delinquent behavior) oraz VIII (Aggressive behavior), która przekracza strefę graniczną. Symptomy skali VII to: 1) nie czuje się winny, gdy zrobi coś złego; 2) trzyma się tych, którzy są w kłopotach; 3) kłamie lub

oszukuje; 4) woli przebywać ze starszymi od siebie; 5) kradnie; 6) przeklina; 7) leniwy, niechętnie chodzi do szkoły; 8) wagaruje; 9) pije alkohol lub zażywa narkotyki. Wystąpienie tego rodzaju symptomów świadczy o rozwoju psychospołecznym dziecka w kierunku dojrzałej przestępczości. Natomiast do symptomów tworzących skalę VIII zaliczamy: 1) często sprzecza się; 2) oporny, „odcina” się przełożonym; 3) chełpi się, wychwala się; 4) okrutny, podły, terroryzuje innych; 5) przesadnie żąda zainteresowania i uwagi ze strony innych; 6) niszczy własne rzeczy; 7) niszczy cudzą własność; 8) nieposłuszny w szkole; 9) przeszkadza innym uczniom; 10) bardzo zazdrosny, zawzięty; 11) popada w zatargi, bójkę; 12) „gada na okrągło”, od rzeczy; 13) fizycznie atakuje innych; 14) burzy dyscyplinę w klasie; 15) dużo wrzeszczy; 16) gra na pokaz lub błaznuje; 17) wybuchowy, nieodpowiednio się zachowuje; 18) żąda, aby natychmiast zaspokoić jego potrzeby; 19) łatwo się frustruje; 20) uparty, posepny lub irytujący; 21) przejawia nagłe zmiany w nastrojach i uczuciach; 22) zbyt dużo mówi, gadatliwy; 23) dokucza, docina innym; 24) wybuchy wściekłości, „ma gorący temperament”; 25) grozi ludziom; 26) niezwykle głośny, hałaśliwy. Wedle niemal wszystkich teorii i wyników badań, ten typ zaburzeń w zachowaniu, ujawniany w okresie dzieciństwa i adolescencji, jest najlepszym predyktorem przestępczości chronicznej w dorosłym życiu człowieka [2].

Z kolei zachowania internalizacyjne, czyli nadmiernie kontrolowane (overcontrolled), objawiają się „rzutowaniem do wewnątrz” przeżywanymi problemami, wiążą się z zahamowaniem, biernością i wycofaniem. Przypominają zachowania i postawy jednostek, które nadmiernie zinternalizowały normy społeczne, zwłaszcza moralne, i nie mogą się wyzwolić z zalegających problemów wewnętrznych. Nadmierna kontrola nie jest tutaj wynikiem zbyt głębokiego procesu internalizacji norm, lecz, podobnie jak w przypadku zachowań eksternalizacyjnych, ma uwarunkowania temperamentalne i objawia się już we wczesnych okresach rozwojowych. Specyfiką zachowań internalizacyjnych jest ich większa szkodliwość dla samej jednostki zaburzonej niż dla otoczenia społecznego, co nie oznacza, że jednostki te są dobrze przystosowane do społeczeństwa. Zakłócenia w przystosowaniu powstają na skutek zachowań odbiegających od społecznych standardów, często formalnie nieartykułowanych, ale intuicyjnie odczuwanych, funkcjonujących „pod przykrywką” oficjalnego życia. Ponieważ jednostki o cechach internalizacyjnych są skłonne do depresji, lęku i mają pogłębione poczucie winy, są zarazem skłonne do narzekań, uporczywie dążą do moralnej czystości”, a zarazem przejawiają skłonność, by doszukiwać się winy u tych partnerów, którzy obiektywnie nie są winni. Co więcej, niektóre z nich, zachowując ogólnie postawę bierną i wycofaną, przejawiają niekiedy spontaniczne i nieprzewidywalne akty agresji i wrogości, przez co są odrzucane przez rówieśników, zwrótnie zaś

odrzucone przez grupę pogłębia ich izolację i społeczne wycofanie [21]. W obrębie tego typu wyróżnić można dwa subtypy. Do symptomów skali „Wycofanie” zaliczamy: 1) odmawia rozmowy; 2) woli być sam niż z innymi; 3) tajemniczy, skryty; 4) nieśmiały; 5) bezmyślne – obojętne spojrzenie; 6) często się dąsa; 7) mało aktywny (powolne ruchy, brak energii); 8) nieszczęśliwy, smutny; 9) wycofuje się (nie zbliża się do innych dzieci). Natomiast do symptomów skali „Depresja” zaliczyć można: 1) często płacze; 2) narzeka na samotność; 3) boi się, że musi myśleć o złych rzeczach lub że zrobi coś złego; 4) nadmiernie dąży do doskonałości; 5) narzeka, że nikt go nie lubi; 6) czuje, że inni się nim nie zajmują; 7) czuje się mało wartościowym (niższym); 8) nerwowy, napięty lub podniecony; 9) przesadnie przestrzega zasad; 10) zbyt strachliwy lub niespokojny; 11) czuje się zbyt winny, poczucie winy; 12) nieśmiały lub łatwo wpada w zakłopotanie; 13) czuje się dotknięty, gdy jest krytykowany; 14) podejrzliwy; 15) nieszczęśliwy, smutny lub w depresji; 16) zbyt bojaźliwy, aby o coś prosić; 17) wystraszony, robi pomyłki; 18) martwi się, dręczy się.

Powyższe symptomy zachowania świadczą o biernej postawie, która doprowadzić może do punitywnych reakcji otoczenia. Dziecko prezentujące takie zachowania spostrzegane jest jako niedojrzałe [2].

Wśród symptomów zaburzeń w zachowaniu ważne miejsce zajmują deficyty uwagi i współwystępująca z nimi hiperaktywność. Te grupę zaburzeń włączono do innych syndromów zaburzeń (wrogości, agresji lub traktowano, jako przejawy osobowości antyspołecznej, np. psychopaci, socjopaci). Podobną zasadę przyjął już wcześniej wspomniany Achenbach, który powyższe zaburzenia włączył do typu zachowania eksternalizacyjne. Zarówno deficyty uwagi jak i hiperaktywność (impulsywność) stanowią poważne ograniczenie w efektywnej nauce szkolnej, utrudniają internalizację norm moralnych i obyczajowych, ułatwiają proces uzależnienia i w ostateczności prowadzą do patologizacji osobowości [4].

I tak, podczas gdy dzieci antyspołeczne rekrutują się najczęściej z rodzin o niskim statusie społecznym i ich rodzice są wzorami zachowań antyspołecznych, a w rodzinach tych występuje wrogość interpersonalna, to dzieci, których zasadniczy problem stanowią deficyty uwagi i hiperaktywność, są raczej wolne od takich niekorzystnych wpływów środowiskowych [2].

Kolejnym rodzajem zaburzenia, jaki warto poddać głębszej analizie jest neurotyczność. Neurotyczność, jako specyficzny rodzaj zaburzenia w zachowaniu, tak jak i inne formy negatywnego funkcjonowania, utrudnia stosunki osobnicze, zmniejsza aktywność zaś, w procesie wychowania czyni taką jednostkę bardzo trudną.

Genezę zachowań neurotycznych można upatrywać nie tylko w czynnikach socjalizacyjnych, zwłaszcza

w traumatycznych doświadczeniach pierwszych lat życia, ale także w indywidualnych cechach osobowości i uwarunkowaniach temperamentalnych (wrodzonych). Taki układ czynników spotyka się także przy wyjaśnianiu podobnych zachowań, opisywanych przez pojęcia nerwowości czy nerwicy. Oprócz nich na określenie tej grupy cech specyficznych i określonych symptomów w zachowaniu spotyka się inne terminy: nadpobudliwość, neurotyczność, nerwowość, neuropatie, psychonerwice, wreszcie zaburzenia zachowania, zaburzenia osobowości, zaburzenia emocjonalne, nieprzystosowanie [21].

Wedle K. Pospiszyla oraz E. Żabczyńskiej, którzy wskazują za H.J., Eysenkiem, zaburzenia neurotyczne można podzielić na dwie grupy zaburzeń: 1) zaburzenia o charakterze dystymicznym oraz 2) histeryczno-psychopatycznym. Podstawą tego rozróżnienia jak wskazują autorzy jest poziom lęku. Pierwsza grupa zaburzeń charakteryzuje się nadmiernym poziomem lęku, natomiast zaburzenia psychopatyczne jego niedostatkiem [16]. Tego rodzaju lęk powstał jako rezultat odrzucenia, szczególnie przez rodziców. Słabość lub nawet brak winy, a więc słabość mechanizmu kontroli wewnętrznej przez antycypowanie uczuć winy, jest tu rezultatem nieudanego procesu identyfikacji z rodzicami, co wynika z reguły zarówno odrzucenia, jak i stosowania wobec dziecka niekonsekwentnej i surowej dyscypliny. Emocjonalne podłoże internalizacji norm moralnych zostało jednak zachowane, gdyż istnieje wytworzona we wczesnych okresach rozwojowych potrzeba wzajemnej emocjonalnej zależności. Skłonność do otwartej agresji jest skutkiem frustracji potrzeby emocjonalnej zależności; frustracja ta staje się źródłem konfliktu między skłonnością do manifestowania uczuć pozytywnych a lękiem przed karzącym potraktowaniem takich manifestacji, czyli przed odrzuceniem [15].

Najczęściej spotykanym rodzajem zaburzonej osobowości wytworzonej w toku wadliwej socjalizacji u osób niedostosowanych społecznie jest osobowość antyspołeczna (znana również, jako socjopatia, osobowość nieprawidłowa czy osobowość dyssocjalna), zaliczana do swoistych zaburzeń osobowości, a którą szczegółowo charakteryzuje A. Jakubiak, według którego osobowość dyssocjalną można określić jako: trwałą niezdolność do związków uczuciowych z innymi ludźmi; brak poczucia winy i wstydu; postawa nieodpowiedzialności i lekceważenia norm reguł i zobowiązań społecznych; nieumiejętność odraczania satysfakcji; utrwalone i nieadekwatne zachowania antyspołeczne; autodestruktywny wzorec życia; nieumiejętność planowania odległych celów; niezdolność przewidywania skutków własnego postępowania; niezdolność wysnuwania wniosków z doświadczeń (nieefektywność procesu uczenia się); niedające się logicznie wyjaśnić przerywanie każdej podjętej konstruktywnej działalności, zmienność i nietrwałość dążeń; swoisty brak wglądu (otępienie semantyczne); w miarę sprawna inteligencja (formalnie

niezaburzona); nierozróżnianie granicy między rzeczywistością a fikcją, prawdą a kłamstwem; brak lęku [22].

Reasumując powyższe konkluzje warto zaznaczyć, iż zaburzony proces socjalizacji, który przebiega od najmłodszych lat dziecka w toku wychowania oraz kształcenia działa destruktywnie nie tylko na samą jednostkę, ale również na jej najbliższe środowisko. Najlepszą a zarazem najskuteczniejszą drogą readaptacji społecznej jest udział dziecka, czy też całej jego rodziny w terapii dla rodzin zagrożonych wykluczeniem społecznym. Nieodzowny wydaje się również udział pedagoga oraz psychologa szkolnego. W sytuacji utrwalenia oraz pogłębienia objawów niedostosowania społecznego dziecka, które warunkują jego nieprawidłową socjalizację społeczną, najlepszą z punktu widzenia dobra dziecka i jego rodziny jest oddanie takiej jednostki do placówki psychokorekcyjnej (np. do zakładu poprawczego), której zadaniem oraz nadrzędnym celem jest reedukacja zinternalizowanych w toku wadliwej socjalizacji pierwotnej postaw oraz norm (socjalizacja wtórna).

Wnioski końcowe

- Zaburzony ekosystem szkolny oraz rodzinny w najwcześniejszych latach jednostki ma największy wpływ na rozwój cech patologicznych, które warunkują rozwój zaburzeń w zachowaniu.
- Teorie ekologiczne sprowadzają genezę zaburzenia do interakcji między jednostką a otoczeniem. Żadne zachowanie nie jest „dziedzicznie zaburzone”, a stanowi rezultat wadliwych powiązań jednostki z otoczeniem.
- Środowisko szkolne może być terenem powstawania zaburzeń u dziecka, podtrzymywania już istniejących lub podtrzymywania już istniejących przy jednoczesnym wspieraniu nowych zaburzeń.
- Z punktu widzenia teorii ekologicznej dziecko z zaburzeniami emocjonalnymi oraz w zachowaniu traktowane jest jako czynnik zakłócający ekosystem szkoły oraz środowiska rodzinnego.
- patologizujący wpływ środowiska szkolnego występuje najczęściej w stawianych wymaganiach dydaktycznych, złych kontaktach interpersonalnych w relacji nauczyciel-uczeń oraz lęku przed szkołą.
- Do najczęstszych przyczyn dysfunkcjonalności rodzin zaliczamy: złą sytuację materialną, bezrobocie, brak porozumienia, choroby psychiczne, brak wykształcenia rodziców, rozwody, alkoholizm oraz samobójstwa.
- Wśród głównych typologii niedostosowania społecznego wyróżnia się m.in. zachowania internalizacyjne, eksternalizacyjne, zachowania przestępcze, neurotyczne oraz psychopatie.
- Najczęściej spotykanym rodzajem zaburzonej osobowości u osób niedostosowanych społecznie jest osobowość dyssocjalna, której najwyraźniejszymi cechami są: brak lęku oraz brak poczucia winy i wstydu.

LITERATURA

- [1] Strelau J.: Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej. GWP, Gdańsk 2005.
- [2] Urban B.: Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.
- [3] Arthur S., Reber & Emily Reber S.: Słownik Psychologii. Wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa 2008.
- [4] Urban B., Stanik J.M.: Resocjalizacja. Wydawnictwo PWN, Warszawa 2007.
- [5] Okoń W.: Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej. Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 2003.
- [6] Kwieciński Z.: Socjopatologia edukacji. Wydawnictwo Mazurskiej Wszechnicy Nauczycielskiej w Olecku oraz Trans Humana w Białymstoku, Białystok 1995.
- [7] Milewska E.: Środowisko szkolne a zaburzenia zachowania u dzieci, W: Ostrowska K., Tatarowicz J.: Zanim w szkole będzie źle. Profilaktyka zagrożeń. Wydawnictwo CMPP-P MEN, Warszawa 1996.
- [8] Obuchowska J.: Dynamika nerwic. Psychologiczne aspekty zaburzeń nerwicowych u dzieci i młodzieży. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1983.
- [9] Sędek G.: Bezradność intelektualna w szkole. Wydawnictwo Instytutu Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1995.
- [10] Urban B.: Kryteria, mechanizmy i konsekwencje odrzucenia dziecka przez grupę rówieńczą. W: Urban B. (red.). Społeczne konteksty zaburzeń w zachowaniu, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
- [11] Pytka L., Zacharuk T.: Wielowymiarowa geneza zaburzeń przystosowania społecznego, W: Pilch T., Lepalczyk I. (red.). Pedagogika społeczna, Wydawnictwo „ŻAK”, Warszawa 2003.
- [12] Rybczyńska D.: Funkcjonalność i dysfunkcjonalność rodziny. Przyczyny, przejawy i środki zaradcze. Problemy Narkomanii. 2002. 1/02.
- [13] Lewicki A. (red.): Psychologia kliniczna. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1969.
- [14] Radochoński M.: Wybrane determinanty ciągłości zaburzeń antyspołecznych, W: Urban B. (red.). Problemy współczesnej patologii społecznej, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998.
- [15] Makowski A.: Niedostosowanie społeczne młodzieży i jej resocjalizacja. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- [16] Pospiszyl K., Żabczyńska E.: Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- [17] Czapów Cz.: Wychowanie resocjalizujące. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- [18] Radochoński M.: Podstawy psychopatologii dla pedagogów. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2001.
- [19] Lewicki A. (red.): Psychologia kliniczna. Wydawnictwo PWN, Warszawa 1969.
- [20] Urban B.: Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- [21] Sitarczyk M.: Nietelni sprawcy zabójstw. Sylwetki psychologiczne. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004.
- [22] Jakubiak A.: Zaburzenia osobowości, W: Bilikiewicz A. (red.). Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny. Wydawnictwo lekarskie PZWL, Warszawa 2001.

SPROSTOWANIE

W numerze 1(95)2013 „Journal of Ecology and Health” w artykule Katarzyny Lisowskiej i Alexandra Corteza Ocena bezpieczeństwa zdrowotnego genetycznie modyfikowanych roślin w badaniach krajowych przegląd literatury (s. 26 i nast.) w rozdziale pt. Równoważność składnikowa, na stronie 30 znalazły się dwie sprzeczne informacje: „Transgeniczne pomidory i ogórki z taumatyną charakteryzowała zwiększona zawartość włókna surowego [...]” oraz: „Transgeniczne ogórki miały obniżoną zawartość włókna [...]” Podczas redakcji pracy nie zwróciliśmy uwagi na tę sprzeczność, ponieważ cytowaliśmy wiernie te dane za ich Autorką.

W pracy oryginalnej z 2001 roku [1] czytamy: “The transgenic cucumbers contained [...] less fibre (9,4% vs. 11,4% dry matter) [...]” Natomiast w pracy przeglądowej z 2009 roku napisano: “Transgeniczne pomidory i ogórki z taumatyną charakteryzowała zwiększona zawartość włókna surowego [...] [niepublikowane badania własne], co może zapewniać roślinom większą odporność na atak patogenów.”

Okazuje się zatem, że to Autorka tych badań podała sprzeczne dane odnośnie zawartości włókna w ogórkach z taumatyną.

1. Kosieradzka I.: Krajowe doświadczenia in vivo w ocenie wartości odżywczej i dietetycznej wybranych roślin transgenicznych. *Postępy Nauk Rolniczych* 2009; 3–4: 71–82
2. Kosieradzka I., Sawosz E., Pastuszewska B., Szwacka S., Malepszy S., Bielecki W., Czumińska K.: The effect of feeding diets with genetically modified cucumbers on the growth and health status of rats. *J. Anim. Feed Sci.* 2001; 10 supl. 2: 7–13.